

A *Lex Baiuvariorum* Prologusának elbeszélése és a törvény keletkezési folyamata

NÓTÁRI Tamás

egyetemi docens KRE ÁJK, tudományos munkatárs MTA TK JTI,
meghívott oktató Sapientia EMTE
E-mail: tamasnotari@yahoo.de

Összefoglalás. E tanulmányban azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a nagy valószínűséggel 737 és 743 között végleges formába öntött *Lex Baiuvariorum*, vagyis az írásba foglalt bajor *Volksrecht* Prologusának elbeszéléstörténete milyen kérdéseket vet fel a törvény datálása kapcsán, illetve hogy annak tartalma mennyiben igazolható. A tanulmány függelékeként a *Prologus* szövegének kommentárral ellátott fordítását is közöljük.

Kulcsszavak: *Lex Baiuvariorum*, kora középkori jogtörténet, bajor törvényalkotás

Abstract. *Lex Baiuvariorum* is Bavaria's most important and earliest source in terms of legal history, created between 737 and 743. This paper deals with the history of the creation of *Lex Baiuvariorum*. More specifically, dwelling on the issues of dating of *Lex Baiuvariorum*, possible connections between the content of the narrative in the *Prologus* and the process of making the code of laws. The appendix contains the Hungarian translation of the prologue of the *lex*.

Keywords: *Lex Baiuvariorum*, early medieval legal history, Bavarian law-making

A *Lex Baiuvariorum*¹ datálása kapcsán a szakirodalomban számos esetben előkerül a *Prologus* történetiségének értékelésére vonatkozó kérdés, valamint a törvénytöveg első két *titulus*ának (az egyházra, valamint a hercegre vonatkozó szabályozás) tartalmi elemeinek értékelése. A *Lex Baiuvariorum* létrejötte kapcsán két, egymással szöges ellentétben álló nézet különböztethető meg, nevezetesen az egységelmélet (*Einheitstheorie*) és a több lépésben történő megalkotás teóriája (*Schichtentheorie*). Ezen utóbbi elmélet hívei szerint a *Lex Baiuvariorum* ránk maradt változata legalább három, időben egymástól jól elkülöníthető szövegréteg létét tételezik fel. Az egységelmélet képviselői a *Lex Baiuvariorum* első *titulus*ának bevezető mondatát alapul véve egy egységes, királyi törvényhozói

1 A *Lex Baiuvariorum* történeti kontextusához ld. Nótári 2005; Nótári 2007; Nótári 2010.

akaratra és a frank birodalmi gyűlésen megtörtént, nép általi jóváhagyásra vezetik vissza a törvény létrejöttét.²

A *Lex Baiuvariorum Prologus*ának hozzávetőleg kétharmada Isidorus *Origenes* című munkájából, azon belül is annak ötödik könyvéből származik,³ amelyben egyrészt az ókor kodifikációtörténete, illetve ennek bizonyos mitikus elemei kerülnek feldolgozásra, valamint – mintegy jogelméleti fejtegetésként – a jog, a törvény és a szokásjog egymáshoz való viszonya nyer meghatározást. Ezen felül a *Prologus* Theuderich frank király törvényalkotói tevékenységéről, vagyis a király parancsára a frankok, az alemannok és a bajorok számára feljegyzett törvények keletkezéséről tartalmaz rövid elbeszélést.

A *Prologus* hitelessége először a 17. században képezte tudományos diskurzus tárgyát: Hermann Conring 1643-ban megjelent munkájában nem vonta kétségbe az abban olvasható leírás valóságtartalmát.⁴ Elsőként Mederer mutatott rá 1793-ban, hogy a *Lex Baiuvariorum* szövege és a *Prologus* kodifikációtörténeti elbeszélése számos ponton ellentmond egymásnak, ha ugyanis a *Prologus*ban foglaltak teljes egészében megállnák a helyüket, akkor a törvény általunk ismert szövege a 7. században keletkezett volna, aminek viszont ellentmondanak a *lex* azon rendelkezései, amelyek egy, már stabil és összetett bajor egyházszervezet létét előfeltételezik, amely csupán a 8. század első harmadában kristályosodott ki.⁵ A *Prologus* elbeszélésének hitelességét ettől fogva egyre többen kétségbe vonták: Gfrörer, aki az alemann törvény *Prologus*át is vizsgálta,⁶ valamint Schröder egyértelmű hamisítványnak bélyegezte a szöveget.⁷ Természetesen nem maradhattak el azon kísérletek sem, amelyek a *Prologus*t valamiképpen „rehabilitálni” akarták, így például Brunner a kodifikációtörténeti elbeszélést egy Merowing birodalmi törvény átdolgozási munkálatainak leírásaként fogta fel. Ezek szerint a birodalmi törvényt I. Dagobert király bocsátotta ki 629 és 634 között, méghozzá több hercegségre kiterjedő hatállyal, s ennek bizonyítékát Brunner többek között az első és a második *titulus*ban olvasható rendelkezésekkel kívánta alátámasztani, s végül arra a következtetésre jut, hogy a *Lex Baiuvariorum* Odilo herceg idejében, vagyis 744 és 748 között nyerte el általunk is ismert formáját.⁸ Gengler a 7. századi datálás mellett foglal állást, s e nézetét azzal indokolja, hogy a *Prologus* műfajilag nem a törvénykönyvek, vagyis nem a jogalkotás, hanem a történeti elbeszélés, azaz a historiográfia világába tartozik. Feltételezi, hogy a *Prologus*ban olvasható leírás egy később elveszett, nagyobb történeti mű kivonata, s ennek megfelelően a törvény végső megszerkesztésének idejét I. Dagobert király ural-

2 Az áttekintéshez Hohenlohe 1932, 5. skk.; Siems 1978, 1887. sk.

3 *Lex Baiuvariorum* 5, 1, 1–7; 5, 3, 1–4.

4 Conring 1643, cap. IX.

5 Mederer 1793, 32. skk.

6 Gfrörer 1865, 168.

7 Schröder 1932, 234.

8 Brunner 1906, I. 453. skk.

kodásának korára, tehát a 623-tól 639-ig tartó intervallumra datálja.⁹ Roth nem zárja ki Dagobert király, illetve jogtudósai közreműködését a *Lex Baiuvariorum* megalkotásában, megjegyzi azonban, hogy e beavatkozás jó eséllyel csupán néhány *titulust* érinthetett, s hogy a többi norma ránk maradt szövege a későbbi szerkesztési munkálatok végrehajtóinak jogfelfogását tükrözi.¹⁰

A *Lex Baiuvariorum* keletkezése tekintetében az első biztosnak tekinthető *terminus ante quem* a legkorábbi, pontosan datálható bajorországi zsinat, a 756-ban megtartott Ascheimi Zsinat, amelyen már hivatkozás¹¹ történik a *Lex Baiuvariorum* két passzusára.¹² A zsinat említést tesz III. Tasziló herceg elődjéről is,¹³ ami valószínűsíteni engedi, hogy a *Lex Baiuvariorum* az utolsó önálló bajor herceg, Tasziló uralkodásának kezdete, vagyis 748 előtt keletkezett. A datálás kérdésében a kutatás mindig is támpontul vette a törvényt bevezető *Prologust*, amely általános – bizonyos szemszögből „jogelméleti” – fejtegetéseket közöl a törvényhozó és a törvényhozás funkciójáról, valamint Isidorus Hispalensist követve a *lex* és a *consuetudo* fogalmáról.¹⁴ A *Prologus* befejező része azonban tartalmaz egy igen konkrét, a *Lex Baiuvariorum* megalkotásának állítólagos történelmi folyamatát elbeszélő leírást, amelynek alapján ezen törvényalkotói, illetve kodifikátori aktusra a következőképpen került sor. Theuderich frank király chalons-i tartózkodása idején, Chlodwig 511-ben bekövetkezett halála után a törvényekben jártas férfiakból álló bizottságot állított fel, hogy a hatalma alá tartozó frankok, alemannok és bajorok jogát az egyes népek szokásjogának megfelelően feljegyezzék, és ennek során a pogány elemeket eltávolítva azokat keresztényekkel cseréljék fel. Ezt a törvények Childebért és Chlothar által a 6. és 7. század fordulóján végrehajtott törvényi javítások követték, majd a Dagobert által bevont négy tanácsadó, Claudius, Chadoind, Magnus és Agilulf segítségével végrehajtott reform és a hatályosnak minősülő joganyag írásos kihirdetése.

A kutatók a *Prologus*ban foglaltak igazságtartalma tekintetében máig megosztottak. Bruno Krusch számára a *Prologus* nem volt más, mint tendenciózus, a frank uralkodó Bajorország feletti törvényalkotói hatalmát Chlodwig haláláig visszavezetve legitimáló hamisítvány.¹⁵ Franz Beyerle feltételezi, hogy a *Prologus* 656 előtt keletkezett, vagyis még I. Dagobert király életében, mivel a felsorolt uralkodók közül egyedül ő kapta meg a *gloriosissimus* jelzőt.¹⁶ Mayer szintén úgy véli, hogy

9 Gengler 1889, 14.

10 Roth 1848, 6; Mederer 1793, 32. skk.

11 *Synodus Aschaimensis* 12. *De reliquo promiscuo volgo, ut in lege Baiuvariorum consistere debet, ut de eorum hereditate, exceptis capitalibus criminibus, non alienentur.*

12 A hivatkozott két passzus a következő: *Lex Baiuvariorum* 2, 1; 7, 5.

13 *Synodus Aschaimensis* 4. *De legibus ecclesiarum paterna reverentia conperiemini et nos maxime admoneri oportet, quod tot diffusus orbs oriens occidentisque conservat et precessorum vestrorum depicta pactus insinuat.*

14 Landau 2004, 30.

15 Krusch 1924, 259. skk.

16 Beyerle 1929, 373. skk.

a *Prologus* a 7. században keletkezhetett, s hogy a frank törvényalkotásról szóló elbeszélő passzust csak utóbb egészítették ki a *lex* és a *consuetudo* mibenlétéről szóló, Isidorustól átvett gondolatokkal.¹⁷ Meg kell állapítanunk ugyanakkor, hogy a *Prologus* bizonyos részei nagy valószínűséggel történeti tényekre utalnak, hiszen tudunk mind a II. Childebert, mind a II. Chlothar idejében lezajlott törvényalkotásról, az előbbihez kapcsolható az 596 táján keletkezett *directio*, az utóbbihoz az 584/628-as *praeceptio* és a 614-es *edictum*. Szintén II. Chlothar alatt keletkezett a *Lex Alamannorum* egy ránk maradt ősi változata,¹⁸ I. Dagobert idején, 633 táján pedig a tartalmilag jórészt a száli frank törvényen alapuló *Lex Ribuaria*. A *Prologus*-ban említett királyi tanácsadók közül kettő történetileg azonosítható személy: a 605-ben *maior domus*i tisztséget betöltő Claudius bölcsességét és tudományokban való jártasságát Fredegar nagy elismeréssel említi,¹⁹ Chadoindról pedig mint I. Dagobert *referendarius*áról és hadvezéréről tesz említést.²⁰ (A Fredegar által említett Claudiust Detlef Liebs a *Prologus*-ban szereplő Claudiusszal azonosítja.²¹) Agilulf kapcsán egy Fredegar által a 642-es esztendő eseményei kapcsán említett püspökre gondolhatunk,²² Magnus kapcsán pedig egy avignoni püspökre.²³ Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egyéb forrás nem szól I. Dagobert bajor területekre kiterjedő törvényhozói ténykedéséről, I. Theuderich alemann és bajor törvényadói szerepe pedig aligha lehet több pusztá legendánál, annál is inkább, mert a bajorok megjelenéséről először csak Theuderich halála, vagyis 533 után jó másfél évtizeddel tudósítanak a források, a későbbi Bajorország területe pedig nem tartozhatott frank fennhatóság alá.²⁴

A *Lex Baiuvariorum* datálása kapcsán Peter Landau kiemelt figyelmet szentel a törvényt bevezető, a legtöbb kéziratban található rubrikának: „*Hoc decretum est apud regem et principes eius et apud cunctum populum christianum qui infra regnum Mervungorum consistunt.*”²⁵ A frank uralkodó, akitől a törvényalkotói kezdeményezés kiindult, itt nem a *regnum Francorum*, hanem a *regnum Mervungorum* királya, vagyis a frankok népéhez tartozásról a dinasztíára tevődik

17 Mayer 1929, 80. skk.

18 Schmidt-Wiegand 2001, 201.

19 Fredegarius, *Chronicae* 4, 28. *Anno 11 regni Teuderici subrogatur maior domus Claudius genere Romanus, homo prudens, iocundus in fabolis, strenuus in cunctis, pacienciae deditus, plenitudinem consiliae habundans, litterum eruditus, fide plenus, amicitiam cum omnibus sectans.*

20 Fredegarius, *Chronicae* 4, 78. *Dagobertus de universum regnum Burgundiae exercitum promovere iobet, statuens eis capud exercitus nomeni Chadoindum referendarium, qui temporebus Theuderici quondam regis multis priliis probatur strenuos.*

21 Liebs 2002, 75. skk.

22 Fredegarius, *Chronicae* 4, 90. *Eodemque diae qio ibidem peraccesserat Ailulfo Valenciae urbis episcopo et Gysone comite ad prevedendum que agebantur Augustedunum dirixerat.* Agilulfhoz bővebben Zöllner 1951, 246. skk.; Zöllner 1965.

23 Landau 2004, 33.

24 Landau 2004, 34.

25 Schwind 1926, 267.

át a hangsúly. Ennek a hangsúllynak pedig csak abban az esetben van értelme, ha a szöveg megalkotója a Merowingok királyi jogigényét kívánja alátámasztani – esetlegesen éppen azért, mert az veszélyben forog.²⁶

Köztudott, hogy a Karolingok tényleges hatalomátvétele előtt már hozzávetőleg egy évszázaddal a Merowing-dinasztia uralkodói csupán bábkirályokként voltak jelen a politikában, a tényleges irányítás pedig a *maior domus*ok kezében összpontosult, és IV. Theuderich 737-ben bekövetkezett halála után Martell Károly haláláig, vagyis 741-ig a látszatról is lemondva nem állított helyére királyt, és *de iure* uralkodó híján kormányozta a frank birodalmat.²⁷ Martell Károly fiai, Karlmann és Pippin 743-ban III. Childebert személyében bábkirályt állítottak a Merowing-dinasztiából, ám ennek 751-ben bekövetkezett halála után Pippin koronáztatta magát királlyá.²⁸ A 737 és 743 közötti években Martell Károly öröksége körül viszály támadt idősebb fiai, Karlmann és Pippin, valamint második, az Agilolfing-dinasztiából származó feleségétől, a 725-ös bajor hadjáratból magával hozott Swanahilttől született fia, Grifo között, aki anyja révén a Bajorország hercegeként 736-tól uralkodó Odilóval rokonságban állott. Martell Károly leánya, Hiltrud apja halála után, fivéreinek ellenkezésével nem törődve, mostohaanyja, a bajor uralkodóval rokonságban álló Swanahilt ösztönzésére ment nőül Odilóhoz.²⁹ Martell Károly vejeként Odilo nagy valószínűséggel támogatta Grifo igényeit a frank trónra.³⁰ Pippin és Karlmann 743-ban fegyverrel vonultak Bajorország ellen, s e hadjárat bajor vereséggel végződött.³¹ Odilo halála után 749-ben Grifo megkísérelte magához ragadni a hatalmat Bajorországban, számos előkelő, köztük az alemann herceg, Lantfrid és Suitger gróf is csatlakozott hozzá; Pippin leverte a pártütőket, és nővére gyámsága mellett az akkor nyolcesztendőes Taszilót Bajorország hercegévé tette.³²

Martell Károly fiaival szembeni ellenállását a bajor herceg, Odilo, jól legitimálhatta a Merowing-dinasztiából származó uralkodó iránti hűségével, még akkor is, ha a trón éppen ekkortájt nem volt betöltve. Talán a fivérek többek között éppen azért ültették az utolsó bábkirályt, III. Childebertet a trónra, hogy a frank–bajor ellenállást ezáltal megfosszák a legitimitástól. A bajor uralkodó számára azért lehetett kifejezetten hasznos, ha a *Lex Baiuvariorum* a *regum Francorum*ot egyszerűen *regnum Mervungorum*nak titulálja, miként az Agilolfing-dinasztia Bajorország feletti trónigényét is ezért iktathatták törvénybe,³³ mivel Odilo ekkortájt közel sem ült stabilan a trónján. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a *Lex*

26 Landau 2004, 34.

27 Ewig 1988, 202. skk.

28 Affeldt 1980, 95–187.

29 Reindel 1981, 124.

30 Jarnut 1977, 273. skk.; Reindel 1981, 124.

31 Jahn 1991, 186. skk.

32 *Annales regni Francorum a. 748*; *Annales qui dicuntur Einhardi a. 748*; *Annales Mettenses priores a. 749*.

33 *Lex Baiuvariorum* 3, 1.

Baiuvariorum 737 és 743 között nyerte el végső formáját, s éppen azért nem minősíthető *stricto sensu* királyi törvénynek, *Königsgesetz*nek, mert nem a frank királyi hatalomnak közjogilag is alávetett Bajorországban jött létre.³⁴

A 737 és 743 közötti – Heinz Löwe és Peter Landau által feltételezett – keletkezési dátumot támasztja alá a *Lex Baiuvariorum*ban tetten érhető, a germán népjogokat jóval meghaladó mértékű egyházi hatás. A törvény szövegéből egyértelmű, hogy összeállítója a kánoni szabályok ismeretéből és egy világosan körülhatárolt egyházi szervezetből indul ki.³⁵ Az egyházszervezet ekkorra nyert kikristályosodott formát Bajorországban. III. Gergely pápa legátusává nevezte ki Bonifácot, aki Bajorországban véglegesen négy püspöki székhelyet határozott meg: Regensburgot, Passaut, Salzburgot és Freisingot – e városok nem csupán mint világi központok tettek szert jelentős szerepre, szakrális legitimációjukat Regensburg, Salzburg és Freising esetében a hittérítők, Emmeram, Rupert és Korbinian működése is biztosította.³⁶ Az e négy székhelyen működő (apát)püspököket nem ismerte el megyéspüspökként – anélkül, hogy püspöki rangjukat kétségbe vonta volna –, s helyüket saját maga által felszentelt püspökökkel töltötte be: Salzburgban Jánossal, Freisingban Eremberttel, Regensburgban pedig Gaubalddal,³⁷ Passauban Vivilót fenntartásai ellenére meghagyta tisztségében, amit a pápa is megerősített.³⁸ 740 táján – amikor az első bajor kolostorok megalakultak³⁹ – már elképzelhető volt, hogy Isidorus műveit a *Lex Baiuvariorum* összeállítója ismerhette, és a *Prologus* „jogbölcseleti” fejtegetéseihez felhasználhatta, míg fél évszázaddal korábban ennek az esélye igencsak sekély lehetett volna.⁴⁰ Mindezekén kívül azon tény, hogy a *Lex Baiuvariorum* összeállítója munkája során a *Lex Alamannorum*ot is felhasználta, szintén a 737 és 743 közti datálás mellett szól.⁴¹ A *Lex Alamannorum*ot a *communis opinio* szerint Lantfrid herceg kezdeményezésére alkották meg valamikor 712 és 730 között,⁴² ám Baesecke a 724-ben Pirmin által alapított reichenauai kolostor és a hercegi megbízottak közötti szorosabb együttműködést sem tartotta kizártnak.⁴³ Tekintettel a Lantfrid és az Odilo között fennálló – nagy valószínűséggel igen közeli – rokoni kapcsolatra,⁴⁴ jó eséllyel feltételezhetjük, hogy Odilo hercegi programjában is szerepelhetett a joganyag összegyűjtése, ahogy ezt Lantfrid esetében megvalósulni látta.⁴⁵

34 Beyerle 1926, LII; Landau 2004, 36.

35 Így például *Lex Baiuvariorum* 1, 12.

36 Schmidinger 1985, 94.

37 *Vita Bonifatii* 7; Reindel 1981, 229. sk.; Schieffer 1980, 180. skk.

38 Bonifatius, *epistolae* 45; *Regesta pontificum Romanorum* 2251.

39 Semmler 1994, 294. skk.; Dopsch–Wolfram 1982, 26. skk.; Jahn 1991, 192. skk.; Störmer–Dannheimer 1988, 305. skk.

40 Ehhez bővebben Bischoff 1966, 171–194.

41 Landau 2004, 37.

42 Schott 1978, 1878. skk.; Schott 1974, 135. skk.

43 Baesecke 1935, 28.

44 Zöllner 1951, 260. skk.; Jahn 1991, 123.

45 Landau 2004, 38.

Peter Landau kérdésként veti fel, hogy vajon az Odilo megbízásából eljárók munkájuk során felhasználhattak-e valamiféle korábban keletkezett – esetlegesen a Merovingok korából származó –, Bajorországra vonatkozó írott joganyagot, amelynek átdolgozásával, illetve kiegészítésével megkönnyíthették feladatukat.⁴⁶ (Alemannia tekintetében biztosak lehetünk abban, hogy a Lantfrid herceg kezdeményezte kompiláció valóban egyfajta *renovatio* volt, hiszen rendelkezésünkre áll a *Pactus Alamannorum* 7. század elejéről származó kézírata.) Heinrich Brunner állította fel azon hipotézist, miszerint mind a *Lex Alamannorum* bizonyos részei, mind a *Lex Baiuvariorum* 1. és 2. *titulusa* egy elveszett Meroving királyi törvényre megy vissza, az eredeti törvénytöveget azonban nem tartja rekonstruálhatónak.⁴⁷ Érvrendszere főképpen arra támaszkodik, hogy a *Lex Baiuvariorum* saját területi hatályának definiálása során gyakorta az „*illa provincia*” kifejezést használja, Brunner pedig ez alapján úgy véli, hogy az önálló, Agilolfingek uralta Bajorországra a bajor törvényalkotó nem alkalmazta volna e némiképp degradáló kifejezést.⁴⁸ A 8. század első felének nyelvhasználatában ugyanakkor – kiváltképp az egyházi nyelvhasználatban, amellyel a *Lex Baiuvariorum*ot szerkesztő szerzetesek esetében számolni kell – egyáltalában nem ritka az önálló tartományok *provinciakénti* említése; III. Gergely pápa (731–741) például az „*in Baioariorum provincia*” fordulattal él, amikor Bonifác bajorországi eredményeit méltatja.⁴⁹ A „*provincia*” előtt álló „*illa*” névmás nem tűnik különös, mi több, megvető hangzásúnak, ha abból indulunk ki, hogy a törvénytöveget összeállító egyháziaknak Bajorország csupán lakó- és működési helyük, nem pedig szülőhazájuk.⁵⁰

Mindezek alapján felettébb kétségesnek látszik, hogy a *Prologus*ban foglalt „kodifikációtörténeti” elbeszélés történelmileg hitelesnek tekinthető.⁵¹ Azonban ha ezen álláspontot elfogadjuk, kérdésként merülhet fel, hogy a *Prologus* azon részére nézvést, amely nem az isidorusi *Etymologiae*n alapul, a *Lex Baiuvariorum* szerkesztője milyen előképekre, forrásokra nyúlhatott vissza. Childebertet és Chlothart mint törvényhozókat már a *Lex Salica*⁵² wolffenbütteli kézírata is említi.⁵³ A *Lex Salica* – a 8. század első fele, vagyis a *Lex Baiuvariorum* keletkezése előtt megfogalmazott – *Prologus*ának két változata négy férfit is említ (*electi de pluribus viris quattuor*), akik három ülésen végleges formába öntötték a frank népjog szövegét.⁵⁴ A négytagú bizottságról szóló elbeszélés tehát jó eséllyel a *Lex Salica* hatására került bele a *Lex Baiuvariorum*ba. Claudius és Chadoind nevét a

46 Landau 2004, 38.

47 Brunner 1931, 619.

48 Brunner 1931, 569.

49 Bonifatius, *epistolae* 45. Bajorország hasonlóképpen *provinciaként* kerül említésre a 71., 72., 73. és 74. levélben.

50 Landau 2004, 39.

51 Landau 2004, 40.

52 Ehhez Schmidt-Wiegand 1978, 1959.

53 Krammer 1910, 466. skk.

54 Schmidt-Wiegand 1978, 1951.

szerző feltehetően Fredegar *Chronicájából* vette át,⁵⁵ Agilulf neve itt nagy valószínűséggel nem történelmi, hanem fiktív, a bajor hercegi családra utaló személyt takar,⁵⁶ a negyedik férfi, Magnus nevét illetően megoszlanak a nézetek. Konrad Beyerle jól hangzó, ám színtelen és azonosíthatatlan névnek tekinti,⁵⁷ Peter Landau pedig a nyugati gót király, II. Theuderich udvarában 460 táján jogtudósként tevékenykedő *praefectus praetorióval*, kiemelkedő műveltsége miatt Sidonius Apollinaris által *panegyricusban* megzengett narbonne-i Magnusszal hozza összefüggésbe. Nem zárható ki tehát, hogy Magnus nevének említése nem más, mint egyfajta germán uralkodók jogi tanácsadójának prototípusa.⁵⁸ Mindezeket tekintetbe véve – Landauval egyetértésben – megállapíthatjuk, hogy a *Prologus* sugallta keletkezéstörténet nem állja meg ugyan a helyét mint a *Lex Baiuvariorum* születésének forrása, számos adalékot nyújt azonban a 8. századi összeállítók jogszemléletéhez, műveltségéhez, identitástudatához. Azon kérdésre, hogy a *Lex Baiuvariorum*ot is megelőzte-e egyfajta *Pactus Baiuvariorum* – miként a *Lex Alamannorum*ot a *Pactus Alamannorum* –, megnyugtató válasz nem adható, illetve akár csak többé-kevésbé hitelt érdemlő hipotézis sem állítható fel.⁵⁹

A *Lex Baiuvariorum* keletkezési helye kapcsán máig igen jelentős helyet foglal el a szakirodalomban a Konrad Beyerle által felállított,⁶⁰ jelenleg – többek között – Ruth Schmidt-Wiegand által képviselt hipotézis, miszerint a keletkezés helye nagy valószínűséggel Niederalteich kolostora.⁶¹ Isabella Fastrich-Sutty a nyugati gót népjognak, egészen pontosan a legkorábbi nyugati gót törvénykönyvnek, a *Codex Euricianus*nak a *Lex Baiuvariorum*ra gyakorolt hatását vizsgálva a következő megállapításokat tette: a kompilátorok a bajor viszonyokra nem alkalmazható nyugati gót rendelkezéseket alaposan megrostálták, bizonyos elemeket mindenestül elhagytak, másokat pedig *ex asse* bajor anyaggal helyettesítették.⁶² Hogy e bonyolult és a joganyag magas szintű ismeretét feltételező munkát elvégezzék, a kompilátoroknak megfelelő segítőkre, és mind a világ, mind pedig az egyházi joganyagot tartalmazó könyvtárra szükségük volt.⁶³ Amennyiben e megállapítást elfogadjuk, úgy egyfelől sem a frank királyi, sem a bajor hercegi udvar nem lehetett megfelelő hely a kompilációs-kodifikációs munkára, másfelől pedig Niederalteich sem rendelkezett megfelelő könyvtárral, illetve *scriptoriummal*.⁶⁴

Ha megmaradunk a legvalószínűbbnek látszó, 740 körüli keletkezési időszaknál, úgy elvileg ebben az időben három nagyobb központ kínálkozhat a *Lex Baiu-*

55 Beyerle 1926, LXIII.

56 Landau 2004, 41.

57 Beyerle 1926, LXIV.

58 Landau 2004, 41.

59 Landau 2004, 42.

60 Beyerle 1926, LXVI.

61 Schmidt-Wiegand 1991, 1928.

62 Fastrich-Sutty 2001, 140. skk.; 220. skk.

63 Fastrich-Sutty 2001, 290.

64 Landau 2004, 44.

variorum születési helyeül: Salzburg, Freising és Regensburg. Salzburgban már a 7. század elején létezett egy keresztény szerzetesi közösség,⁶⁵ amit Rupert szervezett újjá – erre utalhat a *Gesta Hrodberti renovare* kifejezése is⁶⁶ – Szent Péter-kolostorként.⁶⁷ Ugyanakkor tekintettel a püspökség 739-es megalapítására, valamint arra, hogy a jelentősebb irodalmi tevékenység csak Virgil 749-es püspökké szentelésével vehette kezdetét,⁶⁸ illetve arra, hogy jogi szövegekkel bizonyíthatóan csak 790 után számolhatunk a kolostor könyvtárában, nem valószínű, hogy a *Lex Baiuvariorum*ot Salzburgban kompilálták volna. Freising ellen a következő érvek szólnak. A püspökség megalapítására itt is csupán 739-ben, egy évtizeddel Corbinianus működése (717–728) után került sor, jelentősebb kulturális pezsgésről pedig csak Arbeo püspöksége (764–784) idején értesülünk,⁶⁹ ezen kívül Freising a 8. században sokkal inkább a Huosi *genealogia*, semmint az Agilolfingek közvetlen befolyása alatt állott, ami szintén nem teszi valószínűvé egy, a központi hercegi hatalom mellett állást foglaló törvénykönyv megalkotását.⁷⁰ A harmadik említett város, Regensburg mellett a következő érvek sorakoztathatók fel. Hercegi székhelyként ugyan szintén csupán 739-ben emelkedett reguláris püspökség rangjára, bencés kolostora, amely hamarosan Szent Haimhrammus (Emmeram) nevét vette fel, már 700 táján Bajorország szellemi központja volt – érdekes módon a szakirodalomban elsőként Romuald Bauerreiß vetette fel a lehetőségét, hogy a *Lex Baiuvariorum* Regensburgban keletkezett.⁷¹ Számos érv szólhat amellet, hogy Regensburg, illetve pontosabban a Szent Emmeram-kolostor lehetett a törvény létrejöttének helye, annál is inkább, mivel a kolostor már a 8. században jelentős könyvtárral rendelkezett. Az alábbiakban – Peter Landau érvelését követve – tekintsük át a *Lex Baiuvariorum* regensburgi keletkezése mellett felsorakoztatható érveket!⁷²

A *Lex Baiuvariorum* legkorábbi ismert kézírata, a müncheni Universitätsbibliothekben található, 800 táján keletkezett *Codex Ingolstadensis* nagy valószínűséggel Regensburgban, illetve Regensburg környékén született, ami a törvény szövegének e területen való – szó szoros értelemben vett – jelenlétét bizonyítja. A kompilátorok a törvény 1. *titulus*ába felvették azon rendelkezést, hogy az egyházi személyek, nevezetesen a papok, diakónusok és egyéb klerikusok felett csupán a püspök bír a kánoni rendelkezések alapján joghatósággal,⁷³ ami valószínűsítenie engedi, hogy a szerkesztőknek legalább egy kánonjogi gyűjtemény *de facto* is rendelkezésére kellett állnia. A 8. század közepén Bajorországban már

65 Hermann 1996, 32. sk.

66 *Gesta sancti Hrodberti confessoris* 8.

67 Dopsch–Wolfram 1982, 26.

68 Wolfram 1995, 262; Löwe 1975, 100. skk.

69 Jahn 1991, 149. skk.; Jahn 1990, 201. skk.

70 Landau 2004, 45.

71 Bauerreiß 1949, 162.

72 Landau 2004, 47. skk.

73 *Lex Baiuvariorum* tit. 1.

ismerték az ún. *Epitome Hispana* című gyűjteményt, amit azon tény is bizonyít, hogy a 756-os aschheimi zsinaton idézték.⁷⁴ Baturich regensburgi püspök és a Szent Emmeram-kolostor apátja 821-ben ezen *epitome* felhasználásával készített kánonjogi gyűjteményt, valamint e gyűjtemény 8. századi, koppenhágai kéziratát a középkorban a regensburgi kolostorban őrizték, amely valószínűleg 740 táján került oda Galliából. Mindezek alapján okkal feltételezhető, hogy a *Lex Baiuvariorum* kompilátorai rendelkeztek valamiféle kánonjogi műveltséggel, amint ez a törvény vonatkozó passzusában tükröződik is.⁷⁵ A II. Alarich által kiadott⁷⁶ *Lex Romana Visigothorum* csupán egyetlen, a *Codex Theodosianusszal* átfedésben levő⁷⁷ szöveghelye⁷⁸ mutat közvetlen hatást a *Lex Baiuvariorum*ra,⁷⁹ az e passzusban foglalt rendelkezés pedig arra nézvést állít fel tilalmat, hogy a klerikusok ne éljenek egy fedél alatt idegen nőkkel. A közvetlen, szövegszerű hatás csekély volta ellenére tény, hogy a 8. században Bajorországban volt található e törvénykönyv legrégebbi ránk maradt, jelenleg Münchenben őrzött⁸⁰ kézírata, ami egyértelműen jelzi, hogy már ekkor jelentkezett valamiféle érdeklődés Bajorországban a római jogi hagyományt is közvetítő törvénytől. A *Lex Baiuvariorum* erős egyházi kötődése mellett határozottan állást foglal a hercegi szuverenitás és az Agilolfingek trónigénye mellett, ami valószínűsíteni engedi – miként Konrad Beyerle is megállapította –, hogy a törvényalkotói munkához a szerzetesek jelentős hercegi segítséget kaptak.⁸¹

Jó eséllyel elfogadhatjuk tehát Peter Landau azon hipotézisét, hogy ezen, a szerzetesek és a hercegi udvar között fennálló munkakapcsolat jóval szorosabb lehetett, ha a *Lex Baiuvariorum* kompilátorai között nem a niederalteichi kolostor, hanem a hercegi székhelyen, Regensburgban található Szent Emmeram-kolostor szerzeteseit vélelmezzük.⁸² A 737 és 743 közötti keletkezési dátumot támasztja alá a *Lex Baiuvariorum*ban tetten érhető, a germán népjogokat jóval meghaladó mértékű egyházi hatás is.

Ugyanakkor megjegyezhetjük – Fastrich-Sutty-val egyetértve –, hogy a *Prologus* hitelességére nézve minden tekintetben helytálló következtetést levonni jóformán lehetetlen, vagyis az abban foglaltak aligha visznek érdemben közelebb a törvény pontos datálásához.⁸³

74 Landau 1995, 146 skk.

75 Landau 2004, 48.

76 Ehhez bővebben Nehlsen 1982, 143–203.

77 *Codex Theodosianus* 16, 2, 44.

78 *Lex Romana Visigothorum* 16, 1, 6.

79 *Lex Baiuvariorum* 1, 12.

80 MS München Clm 22501.

81 Beyerle 1926, LXVI.

82 Landau 2004, 50.

83 Fastrich-Sutty 2001, 22.

Függelék

Urunk, Jézus Krisztus nevében kezdődik a bajorok törvényének prologusa.

A törvények

Mindenki közül⁸⁴ elsőként a zsidó népből származó Mózes magyarázta elsőként az isteni törvényeket a Szentírásban. A görögök számára elsőként Phoro-neus király⁸⁵ alkotott törvényeket és törvényszékeket. Az egyiptomiaknak elsőként Hermés Trismegistos⁸⁶ adott törvényeket. Az athéniak számára elsőként Solón⁸⁷ bocsátott ki törvényeket. A spártaiak számára elsőként Lykurgos⁸⁸ rögzítette Apolló tekintélyénél fogva a jogot. A rómaiak számára elsőként Numa Pompilius, aki Romulust követte az uralomban, bocsátott ki törvényeket.⁸⁹ Utóbb, amikor a lázongó nép nem bírta elviselni a magistratusokat, tíz férfiút gyűjtött össze a tör-

84 A *De legibus* címhez, valamint a Mózessel kezdődő és Theodosiusszal végződő elbeszélést vö. Isidorus, *Etymologiae* 1, 3, 2.

85 Pelopponésos mitikus uralkodó, Inakhosnak Ókeanos leányától Meliától született fia, Aigialaos testvére. A hagyomány szerint ő volt az első, aki Herának tiszteletét Argosban meghonosította, az elszórtan lakó embereket településeken egyesítette, és szabályozta életüket.

86 Hermés Trismegistos: két – az írásért, a kommunikációért, a tudományért felelős – istenség, az egyiptomi Thot és a görög Hermés egyesítéséből alkotott istenalak, neve szó szerint *háromszor magasztos Hermés* jelent (latinul: Mercurius ter Maximus). A középkori és a reneszánsz hagyomány valós történelmi személynek, Mózes kortársának tekintette, neki tulajdonították a *Corpus Hermeticum* címet viselő gyűjteményt.

87 Solón (Kr. e. 638–558): athéni politikus, hadvezér, költő, a hét görög bölcs egyike, hozzá kapcsolódik az ún. solóni alkotmány megalkotása, vagyis a timokratikus államrend megteremtése.

88 Spártai törvényhozó a Kr. e. 8. században, nevéhez fűződik az évszázadokon át jóformán változatlanul tovább élő spártai alkotmány megteremtése – korábban a kutatás hajlott arra, hogy kizárólag mitikus alaknak tekintse, ma azonban az ókortörténészek zöme hajlik arra, hogy valós történelmi személyt lásson benne.

89 A Romulustól, Numa Pompiliustól és a többi római királytól származó törvényalkotás emlékei az *ún. leges regiae*, vagyis a *királyi törvények*, amelyeket a hagyomány szerint a királykor végén Papirius pontifex gyűjtetett össze (ez alapján *ius Papirium*nak is nevezik); eredeti formájukban a *leges regiae* nem maradtak fenn, hanem csak későbbi szerzők közvetítése nyomán ismerhetők meg. Ezeket általában nem szokták törvénynek tekinteni, egyrészt mert nem felelnek meg a törvény általánosan elismert fogalmának, nevezetesen a népgyűlés általi megszavazás követelményének, másrészt pedig mert elsősorban szakrális normákat, valamint szakrális büntetőjogi szabályokat tartalmaznak. Ezen érvek azért nem helytállóak – függetlenül attól, hogy a *leges regiae* megalkotói valóban a római királyok voltak-e, s ha igen, akkor valóban azok, akiknek e törvényeket tulajdonítják, hiszen, amint mondtuk, a mondában élő valóság a rómaiak történeti önképe szempontjából éppúgy létező valóság volt, mint a történelmileg dokumentálható – a következők miatt. Tartalmukat tekintve törvények, hiszen a szakrális jog is része a *ius publicum*nak. Továbbá a köztársaság korában is léteztek nemcsak a népgyűlés által megszavazott törvények (*leges rogatae*), hanem bizonyos, erre felhatalmazott *magistratus*ok által kiadott törvények (*leges datae*) is. Egyfelől a királyság korában a király is ilyen, törvényadásra feljogosított személy lehetett, másfelől a köztársaság korának törvény-fogalmát éppoly anakronisztikus visszavetíteni a királykorra, mint bármely későbbi fogalmat a köztársaságra.

vények lejegyzésére, akik Salamon⁹⁰ könyveiből a latin nyelvre lefordított törvényeket tizenkét táblán tették közzé. Ezek pedig a következők voltak: Appius Claudius, Genutius, Veterius, Iulius, Manilius, Sulpitius, Sextius, Curatius, Romelius, Postumius. E tíz férfit a törvények lejegyzésére választották.⁹¹ A törvények könyvekben történő kiadását elsőként Pompeius consul akarta megvalósítani, azonban gyalázkodó ellenségeitől való félelmében nem tartott ki emellett; utóbb Caesar kezdte el ezt megtenni, ám még előtte meggyilkolták.⁹² Lassanként azonban az ősi törvények régiségük okán és gondatlanságból feledésbe mentek, amelyeket, noha már nem kerülnek alkalmazásra, mégis ismerni kell. Az új törvények Konstantin császárral és utódaival kezdődtek, ám vegyesek és rendezetlenek voltak. Ezt követően az ifjabb Theodosius császár a Gregorius- és a Hermogenianus-féle (kódex) mintájára megalkotott egy rendeletgyűjteményt Konstantin császár korától kezdve minden egyes császár tekintetében önálló cím alá elrendezve, amit saját nevééről *Codex Theodosianus*nak nevezett el.⁹³

90 A mérvadó kéziratok ugyan Salamon törvényeit említik, nyilvánvaló azonban, hogy – amint ez más kéziratokból kiderül – a *Lex Baiuvvariorum* lejegyzője Solón törvényeire gondolt, s az elírás egy szótag betoldásával (*Solonis – Salamonis*) jöhetett létre.

91 A XII táblás törvény (*leges duodecim tabularum*) megszületése a plebejusok és a patriciusok harcának egyik eredménye, ugyanis a bírói jogalkalmazást nem lehetett ellenőrizni, hiszen a szokásjog nem került még rögzítésre. Először Kr. e. 462-ben C. Terentilius Arsa néptribunus követelte a szokásjog írásba foglalását. Állítólag a XII táblás törvény meghozatala előtt háromtagú küldöttség ment Rómából Görögországba, hogy Solón törvényeit tanulmányozza. Ennek a küldöttségnek a visszatérése után, a következő esztendőben (452–451) a görög földön szerzett tapasztalatok felhasználásával alkotta meg egy tízfős testület, a *decemviri legibus scribundis* saját anyagát. Először 451-ben tíztáblányi anyagot alkottak, majd 450-ben **újabb bizottság került felállításra, amely további kéttáblányi anyagot írt meg.** Noha a második bizottság tagjait, akik elkezdtek hatalmukkal visszaélni, a nép elűzte, a népgyűlés az anyagot jóváhagyta, s így a tizenkét, eredetileg fa-, majd később bronztáblára vésott törvény lett a római jog fejlődésének alapja. A fatáblák állítólag Kr. e. 386-ban, a gall betörés során pusztultak el, s a XII táblás törvény szövege ezt követően került bronztáblákra. Rekonstruálásuk a köztársasági korban nem ütközhetett nehézségekbe, hiszen iskolás korában – mint minden római gyermek – Cicero is ezen tanult olvasni és írni.

92 Figyelemre méltó, hogy a római jog fejlődésének kezdetén és végén is egy-egy, a maga korában jelentős törvénymű áll: a XII táblás törvény és a iustinianusi mű. A köztes időben az alább említendő császári rendeletgyűjteményeken kívül a kodifikációs alkotás nem született – a Caesar által tervbe vett kodifikáció sohasem valósult meg, s magán a terven kívül túl sok ismeretünk nincs is róla.

93 A császári levéltárban őrzött rendeleteket általánosan hozzáférhetővé a 3. század végén keletkezett két magángyűjtemény tette. A Gregorius nevű (egyéb munkái alapján számunkra nem ismert) szerző 291-ben alkotta meg róla a *Codex Gregorianus*nak elnevezett, könyvekre és *titulus*okra osztott, a rendeleteket Hadrianustól Diocletianusig tartalmazó magángyűjteményét. Ezt folytatta a posztklasszikus kor jogtudósa, Hermogenianus. A 295-ben született *Codex Hermogenianus* Diocletianus 293-ban és 294-ben kelt rendeleteit tartalmazta, s e magángyűjtemény került 365-ig folyamatos kiegészítésre a később keletkezett rendeletekkel. II. Theodosius kelet- és III. Valentinianus nyugat-római *augustus* 429-ben elrendelték a császári rendeletek hivatalos összegyűjtését és kiadását, s ennek elvégzésére egy tizenhat fős bizottságot állítottak fel. 438-ban került kihirdetésre, és 439-ben lépett hatályba az egész birodalomban a rendeleteket I. Constantinustól saját korukig tartalmazó *Codex Theodosianus*. A hivatalos

Utóbb minden egyes nép a szokásjog alapján magának alkotott törvényeket. A hosszú ideje fennálló szokásjog törvénynek minősül.⁹⁴ A törvény írott rendelkezés; a szokás ősi volta által jóváhagyott szokásjog, vagy íratlan törvény. Ugyanis a törvény neve az olvasni szóból származik, mivel le van írva; a szokás pedig csupán a szokásokból levezetett, hosszú ideje fennálló szokásjog. A szokásjog azonban valamiféle, a szokások révén meghonosodott jog, amit törvénynek fogadnak el. Törvénynek minősül minden, amit az értelem rendelt el, ami a közrend javára van, ami a közjót szolgálja. Szokásjognak pedig azért nevezik (amazt a jogot), mert általános szokásban van.⁹⁵

Theoderich frank király châlons-i tartózkodása idején bölcs férfiakat választott ki, akik országában az ősi törvényekben jártasak voltak. Ezeknek pedig megparancsolta, hogy utasításának megfelelően jegyezzék le a frankok, az alemanok és a bajorok törvényét minden egyes nép számára, amely uralma alatt állt, szokásjoga szerint; hozzátette, amit hozzá kellett tenni, s lemetszette, ami át-gondolatlan és összefüggéstelen volt. És azt, ami a pogányok szokásjoga szerint való volt, a keresztény törvénynek megfelelően megváltoztatta. És amit Theoderich király a pogány szokásjog ősrégi volta miatt nem tudott kijavítani, azt utóbb Childebert király újrakezdte, Chlotar király pedig befejezte. Mindezt a legdicsőbb Dagobert király a kiváló férfiak, Claudius, Chadoinus, Magnus és Agilolfus segítségével megújította, és minden régi törvényt kijavított, és minden egyes népnek írásban átadott, amelyek mindmáig érvényben vannak.⁹⁶

A törvények pedig azért születtek, hogy az ezek iránti félelem az emberi elvete-műltséget kordába szorítsa, a derekak között biztonságot élvezzen az ártatlanság, s a gazok között pedig a büntetéstől való rettegés gátat szabjon az ártás lehetőségének.

Vége az előljáró beszédnek.

gyűjtemény tizenhat könyvben tartalmazta hatályosításokkal (vagyis a korábbi rendeleteknek az aktuális viszonyokhoz alkalmazott változtatásaival, azaz interpolációkkal) és tárgykör szerinti felosztásban a császári *constitutio*kat.

94 Vö. *Digesta Iustiniani* 1, 3, 32. 1; 1, 3, 33.

95 Vö. Isidorus, *Etymologiae* 5, 3, 3. sk.

96 Ezen elbeszélés valóságtartalma kapcsán lásd a kísérőtanulmányban kifejtetteket.

Irodalom

- AFFELDT, W. 1980. Untersuchungen zur Königserhebung Pippins. *Frühmittelalterliche Studien* 14. 95–187.
- BAESECKE, G. 1935. Die deutschen Worte der germanischen Gesetze. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 59. 1–101.
- BAUERREISS, R. 1949. *Kirchengeschichte Bayerns I*. St. Ottilien.
- BEYERLE, K. 1926. *Lex Baiuvariorum. Lichtdruckwiedergabe der Ingolstädter Handschrift*. München.
- BEYERLE, F. 1929. Die süddeutschen Leges und die merowingische Gesetzgebung. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 49. 264–432.
- BISCHOFF, B. 1966. Die europäische Verbreitung der Werke Isidors von Sevilla. In: Bischoff, B.: *Mittelalterliche Studien, I*. Stuttgart. 171–194.
- BRUNNER, H. 1906. *Deutsche Rechtsgeschichte, I–II*. Berlin.
- BRUNNER, H. 1931. Über ein verschollenes merowingisches Königsgesetz des 7. Jahrhunderts. In: Brunner, H.: *Abhandlungen zur Rechtsgeschichte, I*. Weimar 1931. 598–621. (= Sitzungsber. d. Akad. 39. Berlin 1901. 932–955.)
- CONRING, H. 1643. *Origines juris Germanici*. Helmstadt.
- DOPSCH, H.–WOLFRAM, H. 1982. Neubeginn oder Kontinuität? Probleme um die Anfänge vom St. Peter. In: *Das älteste Kloster im deutschen Sprachraum – St. Peter in Salzburg*. Salzburg. 20–26.
- EWIG, E. 1988. *Die Merowinger und das Frankenreich*. Stuttgart.
- FASTRICH-SUTTY, I. 2001. *Die Rezeption des westgotischen Rechts in der Lex Baiuvariorum*. Köln.
- GENGLER, H. G. 1889. *Die altbayerischen Rechtsquellen aus der vorwittelbachischen Zeit*. Erlangen–Leipzig.
- GFRÖRER, A. F. 1865. *Zur Geschichte deutscher Volksrechte im Mittelalter*. Schaffhausen.
- HERMANN, K. F. 1996. *Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg, I*. Salzburg.
- HOHENLOHE, K. 1932. *Das Kirchenrecht der Lex Bajuvariorum*. Wien.
- JAHN, J. 1990. Virgil, Argeo und Cozroh. Verfassungsgeschichtliche Beobachtungen an bairischen Quellen des 8. und 9. Jahrhunderts. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 130. 201–291.
- JAHN, J. 1991. *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*. Stuttgart.
- JARNUT, J. 1977. Studien über Herzog Odilo (736–748). *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 85. 273–284.
- KRAMMER, M. 1910. Zur Entstehung der Lex Salica. In: *Festschrift für Heinrich Brunner*. Weimar. 405–471.

- KRUSCH, B. 1924. *Die Lex Baiuvariorum. Textgeschichte, Handschriftenkritik und Entstehung*. Berlin.
- LANDAU, P. 1995. *Kanonensamlungen in Bayern in der Zeit Tassilos III. und Karl des Großen*. In: Kolmer, L.–Segl, P. (Hrsg.): *Bayern und Europa. Festschrift für Kurt Reindel zu seinem 70. Geburtstag*. Regensburg 1995. 137–160.
- LANDAU, P. 2004. *Die Lex Baiuvariorum. Entstehungszeit, Entstehungsort und Charakter von Bayerns ältester Rechts- und Geschichtsquelle*. München.
- LIEBS, D. 2002. *Römische Jurisprudenz in Gallien (2.–8. Jahrhundert)*. Berlin.
- LÖWE, H. 1975. Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 115. 99–143.
- MAYER, E. 1886. *Entstehung der Lex Ribuariorum*. München.
- MAYER, E. 1929. *Die oberdeutschen Volksrechte*. Leipzig.
- MEDERER, J. N. 1793. *Leges Baiuvariorum oder ältestes Gesetzbuch der Baiuvarier, nach einer uralten Handschrift ins Teutsche übersetzt*. Ingolstadt.
- NEHLSSEN, H. 1982. Alarich II. als Gesetzgeber. Zur Geschichte der Lex Romana Visigothorum. In: Landwehr, G. (Hrsg.): *Studien zu den germanischen Volksrechten. Gedächtnisschrift für Wilhelm Eber*. Frankfurt am Main. 143–203.
- NÓTÁRI T. 2005. *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged.
- NÓTÁRI T. 2007. *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged.
- Nótári T. 2011. *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye*. Szeged.
- REINDEL, K. 1981. Das Zeitalter der Agilolfinger. In: SPINDLER, M. (Hrsg.): *Handbuch der Bayerischen Geschichte, I*. München. 97–245.
- ROTH, P. 1848. *Zur Geschichte des Bayrischen Volksrechts*. München.
- SCHIEFFER, Th. 1980. *Winfried-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas*. Freiburg im Breisgau.
- SCHMIDINGER, H. 1985. Das Papsttum und die bayerische Kirche – Bonifatius als Gegenspieler Virgils. In: Dopsch, H.–Juffinger, R. (Hrsg.): *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*. Salzburg. 42–102.
- SCHMIDT-WIEGAND, R. 1978. Lex Ribuaria. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, II*. Berlin. 1923–1927.
- SCHMIDT-WIEGAND, R. 1979. Marca. Zu den Begriffen 'Mark' und 'Gemarkung' in den Leges barbarorum. In: Beck, H.–Denecke, D.–Jankuhn, H. (Hrsg.): *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. Göttingen. 74–91.
- SCHMIDT-WIEGAND, R. 2001. *Leges Alamannorum*. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 18. Berlin–New York 2001². 201–205.
- SCHOTT, C. 1974. Pactus, Lex und Recht. In: Hübner, W. (Hrsg.): *Die Alemannen in der Frühzeit*. Veröffentlichungen des alemannischen Instituts 34. Bühl–Baden 1974. 135–168.
- SCHOTT, C. 1978. Lex Alamannorum. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, II*. Berlin. 1879–1886.

- SCHOTT, C. 1993. *Lex Alamannorum. Faksimile Ausgabe des Codex Sangallensis 731*. Augsburg.
- SCHRÖDER, R. 1932. *Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin–Leipzig.
- SCHWIND, E. v. (ed.) 1926. *Lex Baiuvariorum*. In: *MGH LL, Leges I. 5/2*. Hannover.
- SEMMLER, J. 1994. Das Klosterwesen im bayerischen Raum vom 8. bis zum 10. Jahrhundert. In: Boshof, E.–Wolff, H.: (Hrsg.): *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien. 291–324.
- SIEMS, H. 1978. *Lex Baiuvariorum*. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, II*. Berlin. 1887–1901.
- STÖRMER, W.–DANNHEIMER, H. 1988. Die agilolfingerzeitlichen Klöster. In: Dannheimer, H.–Dopsch, H. (Hrsg.): *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*. München. 305–310.
- WOLFRAM, H. 1995. *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Wien.
- ZÖLLNER, E. 1951. Die Herkunft der Agilulfinger. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 59. 245–264.
- ZÖLLNER, E. 1965. *Die Herkunft der Agilolfinger. Zur Geschichte der Bayern*. Darmstadt.